

Från *Röda Rummet* nr 1/00

Håkan Blomqvist

Den knöliga huvudkudden – om att försöka lösa gåtan Nils Flyg

Efter allt för många års arbete publicerades i november [år 1999 Red anm] [Gåtan Nils Flyg och nazismen](#) om den svenske kommunistledare som i opposition mot stalinismen anförde sitt folk över till Hitlers sida i världskriget. Att saken skulle intressera fler än dem som någon gång kommit i kontakt med den gåtfulla erfarenheten – plus en handfull grubblande socialister – hade jag knappast kunna föreställa mig. Reaktionerna har emellertid visat att Nils Flygs öde berör betydligt vidare kretsar, både bland politiskt aktiva, historiskt intresserade och andra. Inte bara från vänster utan från alla politiska väderstreck.

Erfarenheten skär inte bara rakt in i våra dagars dramatiserade rannsaking av både kommunismen och nazismen. Den är också placerad i mellankrigstidens och krigsårens mest komplicerade politiska motsättningar och visar att tidens frågor inte var lika enkla som i segrarnas efterkrigsversion. Att Nils Flyg som person dessutom rör till det ordentligt i bilden av ”förrädaren” eller ”nazisten” har fångat. Här är inte stereotypen av ”ondskan”, utan en ung man med ljusa drömmar och djup idealitet som gav sig ut i livet för att utkämpa rättvisans och frihetens goda strid. Flyg tycks sitta mitt i smärtpunkten av de svåra frågorna om ideologi, politik och personlig moral.

Här är inte platsen att berätta historien på nytt, eller ens att skärskåda de politiska vägval som motiverade Flygs kurs. Jag vill snarare reflektera över några av de reaktioner som mött boken i recensioner, debatter, brev och samtal till undertecknad.

Hur kunde en av den svenska kommunismens pionjärer, folkbildaren, partiordföranden och riksdagsmannen Nils Flyg, som genomskådade stalinismen i Sovjetunionen och kapitalismen i väst ta ställning för Tredje Riket i världskriget?

Personlighetens roll?

En förklaringsmodell har varit att rikta uppmärksamheten på Flygs uppenbara personliga karaktärsdrag. Han var äregirig, ville gärna bestämma och leda, han hade ett starkt behov av att vara någon, betyda något – och politiken hade blivit hans enda väg.

Han var samtidigt en slags outsider som på många sätt personifierade de typografiska arbetarintellektuella som själva hade erövat läsandet och skrivandet vid blykassen och bildningsmässigt klättrat huvudet högre än kamraterna. Ända sedan den första tiden i socialdemokratiska ungdomsklubben i Nacka på tioalet betraktade han kamraterna lite grand som läraren betraktar eleverna och han såg dem gärna som aktivister i hans projekt.

Han kunde vara impulsiv och äventyrlig, ta chansartade risker, inte minst i ekonomiskt avseende. Det är brett omvittnat att Flyg inte var någon noggrann kamrerssjäl som handskades varsamt med pengar, utan gärna alltför generös även om täckningen var klen.

Han var samtidigt mycket viljestark och även skrupelfri, kunde dra en vals och ljuga både i politiken och det privata livet, i synnerhet när det gällde hans politiska projekt.

Hans högsta ideal var att inte styras av känslor i politiken utan enbart av det förnuft som grundades i hans politiska doktrin. Därför försökte han envetet ”ståla” sig och blockera känslspröten till förmån för vad han såg som rent rationella överväganden.

För kritiker som riktat in sig på Flygs personlighet utvecklades han därmed till en farlig dubbelperson, en opportunist och kameleont som kunde anse att allt som gynnade hans egen sak var tillåtet.

Men kombinationen av makt- och ledarnatur, kalkylerande outsider, risktagare och skrupelfri rationalist var ju knappast några unika manliga karaktärsdrag i tiden. Mängder av drivande politiska människor kunde karaktäriseras så (och kan det idag), utan att de gick Flygs väg. Sådana karaktäriseringar räcker inte. I synnerhet som de också kombinerades med helt andra drag: idétrohet eller principfasthet, vänfasthet och vägran att välja de enkla vägarna för att rädda sig själv, konstnärligt, poetiskt och känslomässigt djup, beredskap att stå för sin sak, okuvlighet och mod...

Jag har mött, kanske i synnerhet bland vänstermänniskor, en önskan, en förhoppning att Flygs utveckling skulle kunna förklaras först och främst utifrån hans personliga karaktärsdrag. Det vore förstås den enklaste och kanske minst självprövande lösningen. Karaktärslösa människor kan ju som bekant återfinnas överallt.

Ideologin som förklaring

Den rakt motsatta tolkningen, där det är doktrinen som avgör och inte personligheten, har naturligt nog framförts i bland annat Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter.

I Svenska Dagbladet (20/11 –99) var det nyliberalen Thomas Idegaard som inte kunde förstå att någon kunde betrakta Flygs öde som gåtfullt. Nazismen – eller nationalsocialismen – var ju bara en variant av socialismen, så att en svensk socialist sökte sig till socialismen var väl bara logiskt.

Dagens Nyheters förra chefredaktör Svante Nycander tog istället fasta på den klassiska föreställningen om les extrêmes ses touches – ytterligheterna möts (DN 12/12 –99). Vid ett seminarium på Södertörns högskola i december underströk Nycander att han uppfattade Flyg som en person av stor integritet och inte alls med sin världsbild i spillror. Tvärtom var Flyg, menade Nycander, förvånansvärt klarsynt när han 1941 bedömde vad en seger för Stalin i östra Europa skulle medföra av förtryck och lidande. Det var undertecknads ”socialistiska skygglappar” som hindrade mig från att på djupet pröva Flygs socialistiska ideologi. ”Det var inte bristande verklighetskontakt som förde Flyg till Hitler, det var den marxistiska ideologin”, ansåg Nycander. Det var ”kampidealet” mot den ”ruttnande borgarkulturen” som väglett Flyg sedan ungdomen. Det var den totalitära, antidemokratiska och kollektivistiska inriktningen hos kommunismen. Det var demoniseringen av den borgerlige motståndaren. Det var den marxistiska ”historicismen”, alltså föreställningen att historien av obändig kraft rörde sig från lägre till högre, från mörker till ljus.

Nycanders (för att inte tala om Idegaards) förklaringsmodell är i själva verket den traditionella i försöken att förklara vänstermänniskors övergång till nazism och fascism; det handlar om att belägga ett ideologiskt släktskap som under vissa omständigheter, kanske just när man står inför en gemensam fiende, föser de båda riktningarna samman. Kampidealet istället för samförstånd, det revolutionära våldets berättigande, diktaturen mot den parlamentariska demokratin, den historiska ödestron som berättigar de mest omoraliska handlingar...

Förklaringen har emellertid djupgående svagheter. Den socialistiska och kommunistiska arbetarrörelsens huvudmassor å ena sidan och nazismen/fascismen å den andra var varandras huvudmotståndare under hela perioden från 1920-talet till 1945. Den förkrossande majoriteten av de människor som stödde sig på marxismen och arbetarrörelsens olika revolutionära ideal gick aldrig Flygs eller Doriots eller Mussolinis vägar. Fascismen och nazismen bildades just med syftet att krossa den marxistiska arbetarrörelsen, vilket de till en del även lyckades med.

Olika samhällsintressen

Invändningen att de kommunistiska partierna från sommaren 1939 till 1941 tonade ner sin antinazism till följd av Hitler-Stalinpakten – och att de kommunistiska och fascistiska rörelserna därmed visade att de bara var uttryck för rivaliserande totalitära statsintresse håller inte riktigt. Hitler-Stalinpakten ledde till en kraftig försvagning av Europas kommunistpartier som, just på grund av det sovjetiska samarbetet med nazismen, förlorade majoriteten av sina marxistiska och socialistiska medlemmar.

Om det var det ideologiska släktskapet i stort som förde Flyg över till Tredje Rikets sida (inte Flygs unika tolkning av ideologin) är det svårt att förklara varför Flyg blev så isolerad. Varför utvecklades inte detta exempel till huvudtrenden i Europa från sommaren –39 till 1941. Borde inte den periodens fascistiska triumfår sprängt all tvekan och Europas marxistiska arbetarrörelsemiljoner gått över med man och allt? Det skedde inte. Bara enstaka fragment företog den vandringen. Ångestfylld anpassning eller fanflykt inför ockupationsarméer kan förstås inte anses bero på ”ideologiskt släktskap”.

Varför var Flyg, Doriot, Meyer (de franska respektive norska motsvarigheterna till exemplet Flyg) med flera så pass isolerade, så unika att vi finner det av särskilt intresse att studera dem? En grundläggande orsak var att den marxistiska arbetarrörelsen och fascismen/nazismen inte delade varandras natur. De representerade, trots att fascismen/nazismen medvetet valde att låna från arbetarrörelsens rekvisita av symboler, paroller och begrepp, helt motsatta intressen. Den marxistiska arbetarrörelsens olika falanger – vare sig de bekände sig till den parlamentariska demokratin eller proletärdiktaturen – stödde sig på den självständigt organiserade arbetarklassen med det ideologiska målet – verklighetsfrämmande eller ej, ärligt eller inte – att kämpa för dess intressen och höja den till samhällsmakt och frigörelse.

Den fascistiska och nazistiska rörelsen stödde sig i första hand på de samhällsgrupper som fruktade och drabbades av denna arbetarklassens strävan, och de samlades bakom målet att hejda den, krossa den och frysa in den i en nationalistisk diktatur. Det var detta, att tidens mäktiga världsrörelser – å ena sidan den marxistiska arbetarrörelsen, å andra sidan den nationalistiska fascismen – representerade i grunden olika samhällsintressen som gjorde dem till epokens huvudmotståndare. Och som i sin tur gör övergångarna, strömmarna eller bäckarna mellan dem intressanta, som gör att vi kan lära oss något av dem om politikens villkor, människors djup och svagheter och, inte minst, om ideologiers otillräcklighet, deras tolkningsmöjligheter och ofta instrumentella betydelse.

Övertygelse och kampideal

Vi, som är vana vid att resonera och tolka politiskt, vill gärna att ideologierna i sig själva ska representera en egen konsekvens och logisk rörelseriktning som binds ihop av element förankrade i de ideologiska grundförutsättningarna. Och visst finns sådana logiker bland politiska människor – men de är aldrig rena, aldrig befriade från livets myriader av krav, behov, erfarenheter, drömmar och känslor. John Stuart Mill skrev en gång:

”En övertygelse som man argumenterat sig fram till kan rubbas i sin fasthet då ett argument blir vederlagt, men om en övertygelse som helt vilar på känslor far illa i en saklig diskussion, så blir dess förespråkare alltmer säkra på att deras känsla har en djupare grund, som argumenten inte kan komma åt. Så länge känslan finns kvar förskansar den sig ständigt bakom nya argument.”

Jag tycker det är klokt, med tillägget att varje djup övertygelse – om ett mål eller en väg – vare sig man en gång har argumenterat eller bara upplevt sig fram till den, har en tendens att skapa sig de argument den behöver. Kampidealet, som Nycander hänvisade till, och det

ungdomliga sundhetsidealet var inget unikt för vänstern på 10-talet utan en radikal version av tidsandan som innefattade även liberaler och unghöger, nykterhetskämpar och frisksportare, internationalister och nationalister, antimilitarister och upprustare. (Henrik Berggren har analyserat saken i sin *Seklets ungdom* 1995). Det var i lika hög grad levande inom krigsårens antifascism!

Demoniseringen av motståndarna var på intet sätt vänsterns egen gren – socialistspöket, ”judobolsjevismen”, de röda barbarerna, hunnerna eller vad demonerna kallades från det borgerliga hållet var ofta helt överlägsna vänstern i hatfylldhet. Inte heller våldets berättigande var något särpräglat inslag i den radikala vänsterns tankevärld. Våldet ansågs ju som ett helt rimligt verktyg för att nedkämpa militära fiender och social oro inom alla betydelsefulla borgerliga kretsar. ”Historicismen” var ingen unik marxistisk skapelse utan det dominerande tema som hela det moderna borgerliga projektet från upplysningstiden på 1700-talet vilade på. Marxisterna hade sin variant, liberalerna sin.

Inte ens idén om proletärdiktaturen uttryckte något automatiskt släktskap mellan arbetarrörelsens kommunistiska del och fascismen. Att den användes till att motivera det mest gräsliga förtryck och övergrepp – som i staltidens Sovjet – är sant. Att den användes för att driva fram en politisk kultur och klimat inom arbetarrörelsens vänster som var förkvävande auktoritärt och repressivt är också ovedersägligt. Och i en mening innehåller förstås alla tankar om diktatur, våldsanvändning och auktoritär styrning eller om demokrati, pacifism och fri självverksamhet besläktade ingredienser. Fascistiskt erövringskrig och demokratiskt försvarskrig innehåller mängder av likheter v g alltifrån rena militära metoder till de mentaliteter och mänskliga egenskaper som lyfts fram. I den meningen råder släktskap mellan alla krig. I den meningen råder släktskap mellan alla idéer om diktatorisk makt.

Men kommunisternas proletärdiktatur riktade sig ursprungligen mot just den samhällsreaktion som vi sedan kom att benämna fascismen. Den uttryckte idén om ett slags undantagstillstånd för att försvara arbetarklassens vunna fri- och rättigheter mot det som fascismen kom att representera. I den meningen var proletärdiktaturen uttryck för en oförsonlig militär inställning gentemot fascismen, ja, dess motsats. En slags den proletära upplysningstidens jakobinska diktatur mot överhetens försök att återupprätta l’Ancien régime och de medeltida förhållanden – som i många avseenden fascismen och nazismen blev bärare av. Inte ens idén om proletärdiktaturen kan alltså ses som något självklart genetiskt samband mellan kommunismen och fascismen – annat än i den triviala mening som att alla likartade metoder innehåller drag som minner om varandra. Nej, Svante Nycanders rent ideologiska konsekvensbeskrivning av Flygs utveckling är helt otillfredsställande.

Farligaste miljön?

En annan version av den ideologiska förklaringen, har givits från vänster. Jag tänker främst på tidningen *Proletären* (47/99) där Frank Baude helt enkelt stödde sig på dåtidens givna förklaring från Moskva. Med ett längre citat av Stalin hävdade Baude att dåtidens sovjetkritiska kommunister – som alla stämplades med bannbullen ”trotskister” – genom sitt avståndstagande från Stalins sovjetregim tappat allt fotfäste i samtidens realiteter, kastades omkring utan roder i kristiden och kunde utnyttjas – eller låta sig utnyttjas – av vem som helst.

En, utan alla övriga jämförelser, liknande hållning, företrädde av historikern Torbjörn Nilsson vid debatten på Södertörns högskola. Han har själv en gång skrivit en ambitiös uppsats om Flyg och 30-talssocialisterna och är insatt i ämnet (*Från internationell socialism till nationell folkgemenskap*, 1985). Hans uppfattning var att just de politiska krafter som genomskådade både Stalindiktaturen och västmakternas motiv paradoxalt nog levde mest farligt när det gällde att hålla rågången gentemot fascismen. Då de insåg att det fanns ett starkt moment

av klassisk europeisk stormaktspolitik med på alla sidor i kriget kunde de inte helhjärtat ta ställning för de allierades krigsansträngningar. De hamnade, enligt Nilsson, i en mellanposition som var omöjlig när kampen mellan de allierade och axelmakterna kom att handla om liv eller död. Därför kunde också miljön släppa ifrån sig fler överlöpare till den fascistiska sidan.

Rent reflexmässigt stegrar jag mig mot sådana tolkningar och känslorna letar som Mill tänkte sig frenetiskt bland argument att förskansa sig bakom. Det vore ju så djupt omoraliskt att tänka sig att de som genomskådade stalinregimens lögner och vågade erkänna för sig själva hur revolutionen slutat, att de som med lika öppna ögon såg den engelska imperialismen hyckla försvar för demokratin medan den höll 400 miljoner människor i den koloniala världen undertryckta, att de som inte ville kompromissa med sin socialistiska övertygelse åt något håll – att just de skulle ha varit den svagaste länken i motståndet mot fascismen!

Men jag har skrivit en hel bok om saken och tvingas ärligt säga att den motbjudande tanken inte är helt gripen ur luften. Men kanske inte just på det sätt som Stalin eller Frank Baude tänkt sig – eller Torbjörn Nilsson. Stalinismens förtryck i Sovjetunionen och hänsynslösa utrikespolitik – i förhållande till Spanien, Polen, de baltiska staterna och Finland – bidrog till att utplåna utrymmet för mer demokratiska, internationalistiska socialistiska alternativ på den sovjetiska sidan i världskriget. Det utrymmet försvann också alltmer på västsidan (i synnerhet för dem som orienterade sig världspolitiskt och understödde den koloniala världens befrielsekamp som bekämpades av de västallierade). På den nazistiska och fascistiska sidan hade utrymmet aldrig funnits.

Oberoende miljö

Den oberoende socialistiska miljön i Europa under mellankrigstiden – som försvarade demokratiska och nationella rättigheter, fria arbetarorganisationer och mänskliga rättigheter, som vände sig mot militariseringen och statscentraliseringen smulades sönder mellan huvudalternativen – och kunde bara fortsätta kämpa underjordiskt i oftast isolerade smågrupper som i Barcelona eller Buchenwald, i Paris eller Gulag. Eller gå under.

Det riskabla i den oberoende miljön var att ha alla mäktiga till fiender – och en obefintlig chans att överleva, både politiskt och fysiskt. Jag vet inte om den miljön proportionellt ”läckte” till fascismen i större utsträckning än andra. Jag tror ingen har undersökt det och vi måste nog betrakta påståendet som obelagt. Däremot utplånades miljön mer grundligt än de flesta andra mellan världskrigets huvudkrafter. Flygs partispillra var en rest av det nederlaget. Och vart nederlagets drivved fördes kunde avgöras av vart strömmarna för tillfället bar. Där kan möjligen ett korn av sanning ruva.

Flygs, Doriots och Håkon Meyers öde bekräftade förstas för den tidens moskvakommunister att Stalin och moskvarättegångarnas åklagare hade haft rätt. De oppositionella kommunisterna – stämplade i klump av Moskva som ”trotskistiska giftplanter” - var inte bara presumtiva fascistagenter, utan reellt praktiserande sådana. (Att de verkliga ”trotskisterna” som organiserades kring den Fjärde Internationalen inte alls gick samma väg, utan bekämpade fascismen och försvarade vad de, trots Stalin, uppfattade som ”arbetarstaten” Sovjetunionen in i döden, förändrade inte domen). Det är egentligen slående hur likartad denna uppfattning är med Svante Nycanders nutida liberala version. Avlägsna ”Sovjetunionen” ur den kommunistiska övertygelsen, så står där Hitlers Tredje Rike. För de tusentals radikala socialister som höll fast vid sin övertygelse ända inför Gestapos eller NKVDs gevärsmynningar måste en sådan slutsats vara den yttersta förödmjukelsen.

Idegaards ärta

Nå, hur bör man då förstå Flygs öde? Francis Bacon, den empiriska vetenskapens store propagandist på 1500-talet, noterade att den mänskliga tanken gärna söker vila så snart som möjligt från det mödosamma och tröttande insamlandet av information. Tanken kräver avslappning i en generalisering, en slutsats. Bacon förstår att det är ofrånkomligt, ingen undslipper behovet av att hämta andan, att luta sig ett ögonblick mot en summering. Men det gäller att inte göra det förhastat. I arbetet med gåtan Nils Flyg har jag gång på gång längtat efter att få vila ut på en enkel generaliserad kudde av den typ Nycander eller Baude hållit fram: "Det var kommunismen!" "Det var antistalinismen!" Men kudden har aldrig blivit riktigt bekväm. Där har alltid varit en massa knölar som gjort det omöjligt att somna. Till slut har jag blivit som prinsessan på ärten och fått skavsår till och med av Thomas Idegaards lilla ärt rakt igenom tjugo madrasser: "nazismen var en slags socialism". För även om nazismen var finansierad av det tyska storkapitalet för att krossa arbetarrörelsen finns faktiskt en liten irriterande knöl här också.

När Flyg träffade organiserade nationalsocialister kring 1940 såg han till en början på dem som möjliga verktyg, en slags "nyttiga idioter" för hans sak. Men det framgår tydligt av materialet att han efter hand fick respekt för flera av dem. Han upptäckte att några var helt ärliga, övertygade och självupppoffrande "socialister", som bara "längs andra vägar" kommit fram till sin övertygelse. De ville ha ett klasslöst samhälle där arbetet, inte ägandet, skulle vara källan till inflytande och välfärd. De var inte marxister, inte internationalister, de tänkte i termer av kultur, ras och nation och hade många drag som påminde om 1800-talets olika varianter av utopisk skråsocialism – eller patriotisk nationalrevolutionär socialism. Var och en som läst kommunistiska manifestets kritik av den "utopiska", "feodala" och "borgerliga" socialismen, vet vad som avses.

Thomas Idegaards ärt handlar – tvärtom Nycanders – om den förmarxistiska socialismen, som kunde innehålla antisemitiska nationalistiska plantor vilka kombinerade antikapitalism med konservativa ideal på livets olika områden. De plantorna vältades över när den marxistiska arbetarrörelsen rullade upp i täten för den nya arbetarklassen kring förra sekelskiftet men upptogs av nazismen och blev dess "socialistiska" alternativ till marxismen. Och för Flyg, vars hela tänkande tolkade stalinismen – och socialdemokratin – som den marxistiska socialismens banemän, kunde 1800-talets förmarxistiska "socialistiska" plantor vara bättre än inga alls!

Politisk-personlig väv

Det finns mängder av andra skavande ärter här och där – inte minst hela den skällande ärt-soppa av politiska problem där Flyg faktiskt var mer klarsynt än de flesta – men där de framåtsyftande alternativen var så omöjliga under 30- och 40-talet. Det gäller versailles-fredens katastrofala följder och det ödesdigra i att låta den internationella antifascistiska alliansen innebära ett försvar för versaillesvilkorens nationella orättvisor. Det gäller den kommunistiska rörelsens återvändsgränd i stalinismens Gulagsystem. Det gäller den koloniala världens rätt att kämpa för sin frihet även mot de antinazistiska kolonialmakterna England och Frankrike. Det gäller insikten om vad Stalins trupper skulle åstadkomma när de till sist segrade sig fram i öst- och centraleuropa...

Men inte heller jag kan undvika att luta mig mot en något knögglig kudde av generaliseringar. Dessa måste formuleras som en väv där det personliga träds samman med det politiska och där mönstret som bildas visar hur Flygs ideologi kom att renodla vissa av hans personliga drag och undertrycka andra: Leninismens avantgardeteori förstärkte hans ledarambitioner, revolutionsidealet och voluntarismen – tron på viljans förmåga – gav utrymme åt både hans

mod och äventyrlighet, att våga och chansa. Kominterns föreställning om Partiet med stort P, som proletariats gestaltade intresse, odlade hans beredskap till skrupelfri hänsynslöshet – med ödesdigra konsekvenser när få längre kunde skilja partiets sak från hans egen. Han blev ”den demokratiska centralismen som personlighetstyp”, skrev Mats Deland i *Internationalen*. Ja, där till och med hans eget känsloliv, instinkter och tveksamheter underkastades hans egen hänsynslösa beslutsdisciplin – en disciplin som inte bara bröt ned hans lyhörda, vänfasta och mer hedervärda drag – utan förde honom in i döden. Som Håkan Arvidsson skrev i *SvD* (12/1–00): Flygs socialistiska vision, hans hetaste dröm, hämtades från hans känsliga poetiska själ, men metoderna för att genomföra visionen tvingade honom att utplåna den själen.

Den ideologi Flyg tog till sig skärpte drag i hans karaktär som i sin tur återverkade på det parti och den politiska viljeinriktning han alltmer ensam kom att formulera under trycket av de stora politiska händelseförloppen. Här bör emellertid understrykas att med ”Flygs ideologi” inte bara avses den kommunistiska 20-talsideologin i avgränsad mening, utan hela den tidsideologi som i olika proportioner danade Flyg. En av de knöligheter som förhindrar någon att slumra på exempelvis Nycanders ensidiga kudde – och som jag uppmärksammat bara till liten del i försöket att förstå Flygs öde – är den ”demokratiska centralistiska personlighetstypens” förening med tidens mansideal. Detta värdesatte just den stoiska inställningen att till varje pris hindra känslolivets tankar och spröt att inkräkta på förnuftet. Det handlade om att aldrig ge efter, inte ens i enskildhet. Flyg lyckades aldrig fullfölja idealet så långt, utan klövs alltmer mördande mellan känslorna i sin inre ensamhet och sin yttre skoningslösa roll.

Den franske författaren Alfred Jarry publicerade i början av 1900-talet en kritik mot dåtidens mansideal, där huvudpersonen försökte bli rationellt effektiv och okänslig som en maskin. Romanen slutar med att mannen dödas av den teknologi han försöker efterlikna. Allt som återstår av hans kropp är en stelnad tår som hans forna älskade bär, likt ett smycke i en ring. Det skulle inte förvåna mig om Elsa – Flygs hustru som överlevde honom med nästan trettio långa år – i ett litet etui djupast ned i syskrinet förvarade just en sådan ring.

Håkan Blomqvist